

Maria Halamska

Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej.
Bilans po 30 latach. Recenzja książki Marie-Claude
Maurel *Terre et propriété à l'est de l'Europe depuis 1990.
Faiceau de droits, relations de pouvoir**

Decollectivisation of Agriculture in Central Europe. Appraisal After
Thirty Years. Review of a Book by Marie-Claude Maurel: *Land and
Property in Eastern Europe since 1990. Bundle of Property Rights and
Power Relations*

Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Rumunia i Bułgaria to wschodnia flanka Unii Europejskiej. To także obszar o szczególnej – począwszy od XVI w., a skończywszy na drugiej dekadzie XXI w. – i bogatej historii agrarnej. Ostatnie 30 lat tej historii, od dramatycznego zwrotu politycznego po 1989 r., zostało w recenzowanej tu książce Marie-Claude Maurel opisane w sposób syntetyczny i systematyczny. Jak Autorka stwierdza we wstępie, materiały na tę książkę, zebrane w różnych terenach badawczych poszczególnych krajów, gromadziła od 1990 r. Znalazło to m.in. wyraz w dwóch tomach czasopisma *Espade Rural*

Prof. dr hab. Maria Halamska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: m.k.halamska@uw.edu.pl, ORCID: 0000-0003-4133-9935.

* M.-C. Maurel, *Terre et propriété à l'est de l'Europe depuis 1990. Faiceau de droits, relations de pouvoir*, collection: Les Cahiers de la MSHE LEDOUX, nr 42, seria: Normes et pratiques foncière et agricoles dans le monde, nr 2, Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté. Do tej edycji odnoszą się odwołania w tekście. Jeśli nie zaznaczono inaczej, to cytaty z języka francuskiego zostały przetłumaczone przez autorkę recenzji.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

(nr 30 i 33) pod jej redakcją: *Les décollectivisations en Europe Centrale. Tome 1. Autopsie d'un mode de production* (1992) oraz *Les décollectivisations en Europe Centrale. Tome 2. Itinéraires de privatisation* (1994). Pierwszy, wstępny bilans tego procesu zawarty jest zaś w pracy *La transition post-collectiviste. Mutations agraires en Europe centrale* (1994). Przypomnę, że zainteresowanie Autorki problemami wiejskimi tego regionu rozpoczęło się znacznie wcześniej, by wspomnieć wydaną w 1980 r. książkę *La campagne collectivisée. Société et espace rural en Russie* czy o dekadę późniejszą *Les paysans contre l'Etat. Le rapport de force polonais*, która zapowiadała mającą niedługo nastąpić „jesień ludów”.

Historię agrarną w tej części Europy (zwanej niegdyś „inną”) w ostatnich 30 latach wypełniają procesy, które rozpoczęła dekoloktywizacja rolnictwa na początku lat 90. XX w., będąca konsekwencją bezkrwawej rewolucji. Autorka śledzi ewolucję, by zrozumieć, dlaczego „w danym momencie historycznym społeczeństwo podejmuje decyzje o zmianie systemu ekonomicznego i podejścia do własności, jaką bazą dysponuje do tej operacji, jakie niesie konsekwencje dla sposobu organizacji społecznej” (s. 10). Przyjmuje założenia strukturalno-historycznego podejścia, uznając, że każde zdarzenie miało jakiś stan je poprzedzający, a jednocześnie jego zaistnienie ma lub będzie miało wpływ na to, co stanie się w przyszłości. Praktycznie rzecz biorąc, sięga do reform agrarnych po pierwszej wojnie światowej, wdrażanych w poszczególnych krajach regionu z różnym zapałem i skutkami, przypomina czas kolektywizacji wsi – jej początki i rytm, a także formowanie kolektywistycznego sposobu funkcjonowania jednostek produkcyjnych, by dojść do dekoloktywizacji i późniejszych przekształceń struktur agrarnych.

Licząca 241 stron praca składa się z wprowadzenia, 10 rozdziałów i wniosków końcowych oraz podzielona jest na trzy części, których tytuły odpowiadają powszechnie występującym fazom procesu – bo nie był to akt jednorazowy – dekoloktywizacji. Należało bowiem „dokonać restauracji prywatnej własności ziemi” („restorer la propriété privée de la terre”), aby później „dokonać rekonstrukcji stosunków własności” („reconstituer les relations de propriété”), a następnie „ustalić zasady kontroli dostępu do ziemi” („contrôler l'accès au foncier”). Nie był to jednak proces monotony, gdyż stan kolektywistycznej spuścizny w każdym kraju był nieco inny i każdy z byłych krajów „demokracji ludowej” tworzył własne – odpowiadające z jednej strony stanowi kolektywizacji rolnictwa, a z drugiej projektowanej przyszłości agrarnej kraju – podstawy prawne umożliwiające powrót do prywatnej własności ziemi. Dekoloktywizacja była jednym z elementów prywatyzacji, które miały narodowe specyfiki, takie jak pamięć o kolektywizacji oraz istniejące w owym czasie układy sił politycznych. Są one w pracy ukazane na przykładzie Czechosłowacji i Węgier, Rumunii i Bułgarii oraz Litwy, odzyskującej niepodległość w 1990 r. W Polsce – o czym warto pamiętać – postkoloktywistyczna transformacja

miała szczególnie charakter ze względu na zaniechany proces kolektywizacji rolnictwa. Skutkiem tego w 1990 r. 75% ziemi stanowiło własność prywatną rolników, ok. 20% było we władaniu państwowych gospodarstw rolnych, a 3–4%, czyli reszta ziemi, należało do rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Ich przekształcenia rzadko były analizowane, uwaga naukowców i opinii publicznej koncentrowała się bowiem na prywatyzacji PGR-ów. Jeśli jednak traktować dekoloktywizację szeroko, jako proces zmian w płaszczyźnie struktury stosunków własności, strukturach organizacyjnych produkcji rolnej i racjonalności ich funkcjonowania¹, to w różnych aspektach proces ten dotyczył każdego segmentu polskiej struktury agrarnej. Dlatego warto zatrzymać się przy analizie samego wielowymiarowego procesu prywatyzacji-dekoloktywizacji. Wyjściowym elementem była tu rehabilitacja idei prywatnej własności w gospodarce, która w każdym kraju znalazła wyraz w odmiennych rozwiązaniach prawnych obejmujących pełną restaurację praw własności indywidualnej, procedury restytucji/kompensacji oraz zasady redystrybucji ziemi. Dodajmy, że w grę wchodziła nie tylko ziemia, lecz także udziały w wypracowanym wspólnie majątku „kołchozów” – rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Akty prawne określały także grupy uprawnionych do własności. Byli to: emerytowani członkowie spółdzielni, dawni właściciele lub ich spadkobiercy w mieście, gospodarstwa domowe mające prawo do działki rolnej, średni personel zarządzający, wyższe kadry spółdzielni, wyższe kadry gospodarstw państwowych. Wdrożenie w życie uchwalonego prawa to pierwszy etap prywatyzacji ziemi, etap jej zawłaszczenia prawnego. Drugim etapem było zawłaszczenie ekonomiczne, gdzie zasadniczą rolę przy podejmowanych strategiach odgrywały bardzo różne interesy wyżej wymienionych grup interesariuszy.

Kolejnym doniosłym etapem analizowanego procesu była rekonstrukcja systemu agrarnego opartego na indywidualnych prawach własności. W efekcie bowiem prywatyzacji-dekoloktywizacji ziemia została podzielona między różnych właścicieli o zróżnicowanych zdolnościach jej użytkowania, podzielony został – i oddzielony od ziemi – kapitał produkcyjny gospodarstw kolektywnych. Fragmentaryzacja własności (jej rozpraszania) miała wiele form. Zróżnicowane były także zamiary podekoloktywizacyjnych – w znacznej części nominalnych – właścicieli. Z powodu gry interesów, a także interwencji państwa, powstało kilka typów gospodarstw: neospółdzielcze, państwowe (publiczne), spółki, rodzinne i drobne samozaopatrzeniowe. Każdy z wyróżnionych typów ma inny układ takich cech, jak: status prawny, status ziemi (własna lub/i dzierżawa), własność kapitału gospodarstwa, charakter pracy (najemna-rodzinna) oraz stosunki z rynkiem (zestawienie zob. s. 79).

¹ Tak właśnie definiowałam ten proces w pracy: M. Halamska, *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 1998.

Tabela 1. Cechy społecznych form organizacji produkcji
Table 1. Features of social forms of organisation of production

Spółeczna forma produkcji	Status prawny	Status prawny ziemi	Kapitał gospodarstwa	Praca	Stosunek do rynku
Gospodarstwo neospółdzielcze	spółdzielnia właścicieli, stowarzyszenie rolnicze	dzierżawiona od wielu członków	rozproszone udziały wielu właścicieli	czynni zawodowo członkowie	dominująca orientacja rynkowa
Przedsiębiorstwo publiczne	administracja przez publiczną agencję rolną	w oczekiwaniu na restytucję lub sprzedaż	dominuje kapitał państwowy	pracownicy najemni	wyłącznie orientacja rynkowa
Spółka	spółka akcyjna, spółka z o.o.	dzierżawa z możliwością zakupu	udziały w większości należące do kadry zarządzającej	pracownicy najemni i sezonowi	wyłącznie orientacja rynkowa
Gospodarstwo rodzinne	zarejestrowane, gospodarz osobą fizyczną	uprawa ziemi własnej i dzierżawionej	budynki, stado i wyposażenie produkcyjne własnością gospodarza	głównie rodzinna	dominuje orientacja rynkowa
Gospodarstwo samozaopatrzeniowe	niezarejestrowane	uprawa własnej ziemi	własny drobny sprzęt, niewielkie stado	tylko rodzinna	dominuje orientacja samozaopatrzeniowa

Źródło: opracowanie własne na podstawie tabeli 5 (s. 79) recenzowanej książki.
 Source: own study based on table 5 (p. 79) of the reviewed book.

Owe podmioty rolnicze pojawiły się (i przekształcały jedne w drugie) w różnych proporcjach w krajach regionu. Maurel określa jednak trajektorie poszczególnych państw. W Czechach widzi dominację wielkich gospodarstw, neokolektywistyczne zaś na Słowacji, dualizm agrarny w Polsce i na Węgrzech, z kolei rekonstrukcje modelu przedwojennego opartego na gospodarstwach rodzinnych na Litwie oraz repezantyzację w Rumunii oraz (choć bez chłopów) w Bułgarii. Każdy z tych nowych systemów agrarnych wymagał stworzenia reguł funkcjonowania: administrowania własnością i jej użytkowania, kontroli cyrkulacji własności ziemi, gdzie szybko odnalazło się państwo etc. Ważnym czynnikiem interweniującym w ten proces była orientacja na Unię Europejską: najpierw przy zamiarach akcesji, potem przez regulacje Wspólnej Polityki Rolnej. Pod jej wpływem ciągle dokonuje się rekonfiguracja struktury agrarnej, w niektórych krajach przy znacznej ingerencji państwa w funkcjonowanie rynku ziemi (np. w Polsce² czy na Węgrzech wsparte nacjonalistyczną retoryką).

Następna część omawianej pracy tropi przekształcenia struktur agrarnych w ostatnim piętnastolecu, eksponując wpływ członkostwa w Unii Europejskiej.

² O rosnących apetytach państwa w tym zakresie świadczy wiele regulacji prawnych wprowadzonych po 2016 r.

Tabela 2. Gospodarstwa duże (> 100 ha) i drobne (< 5 ha) w strukturze agrarnej krajów Europy Środkowej**Table 2.** Large (over 100 ha) and small (under 5 ha) farms in the agrarian structure of Central European states

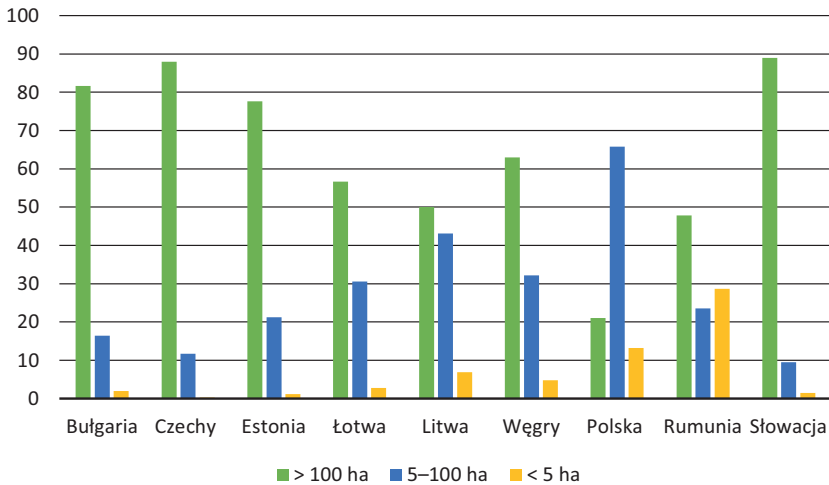
Kraj	Gospodarstwa > 100 ha			Gospodarstwa < 5 ha		
	N	% N ogółem	% UR	N	% N ogółem	% UR
Bułgaria	6 060	3,0	81,6	176 470	82,6	2,0
Czechy	4 710	17,8	88	4 960	18,7	0,3
Estonia	1 900	11,4	77,6	5 270	31,6	1,2
Łotwa	3 250	4,6	56,6	24 610	35,2	2,8
Litwa	5 290	3,5	50,0	75 200	50,0	6,9
Węgry	8 760	2,0	63	350 120	81,4	4,8
Polska	12 010	0,9	21	766 480	53,3	13,2
Rumunia	12 310	0,4	47,8	3 140 770	91,8	28,7
Słowacja	2 400	9,4	89	14 290	55,7	1,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie tabel 12 (s. 167) i 17 (s. 175) recenzowanej książki.

Source: own study based on tables 12 (p. 167) and 17 (p. 175) of the reviewed book.

W dużym skrócie ma ono wyraźny udział w dwóch znakomicie opisanych procesach: koncentracji ziemi oraz nasilającej się kontroli państwa nad jej obrotem. Przy dużym zróżnicowaniu struktury agrarnej wyraźnie widoczny staje się proces jej polaryzacji i koncentracji ziemi w wielkich gospodarstwach. We wszystkich krajach w latach 2005–2016 maleje liczba gospodarstw rolnych (od –19,6% w Rumunii do –62,5% na Słowacji), maleje liczba gospodarstw drobnych, do 5 ha (od –76,8% na Słowacji do –18,9% w Rumunii), rośnie natomiast udział gospodarstw większych, powyżej 100 ha (od 10,6% w Czechach do 114,2% na Litwie), za czym idą spadki albo wzrosty udziałów użytkowanej ziemi (zestawienia na s. 176). Powoduje to przekształcenia samej struktury agrarnej kształtowanej przez udział różnych typów społecznych form produkcji: zanikają rodzinne, drobne gospodarstwa, nastawione w części na samozaopatrzenie, rośnie zaś udział gospodarstw wielkich, neospółdzielni oraz spółek. W 2016 r. według danych Eurostatu proporcje między małymi (< 5 ha) a dużymi (> 100 ha) gospodarstwami przedstawiały się jak na tabeli 2.

Wszędzie w regionie, w niektórych krajach znacznie, rośnie cena ziemi oraz jej dzierżawy. Temu atakowi nowego drapieżnego kapitalizmu rolnego, zwłaszcza w postaci wielkich koncernów agroprzemysłowych, przeciwstawiają się polityki

Rysunek 1. Profile struktury agrarnej wg udziału użytków rolnych (w %)
Figure 1. Profiles of agrarian structures according to the share of farmland (in %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie tabeli 12 (s. 167) recenzowanej książki.
 Source: own study based on table 12 (p. 167) of the reviewed book.

różnych krajów regionu. Od 2013 r. wiele krajów dokonuje korekt w ustawach dotyczących wielkości gospodarstw oraz wymaganych uprawnień do nabycia ziemi. W wyniku tych procesów struktura agrarna w analizowanych krajach przybiera różne kształty.

Nasuują się tu dwa komentarze. Po pierwsze można dostrzec wymiar historyczny związany z wpływem kolektywizacji na współczesny kształt struktury agrarnej. Z wyraźną dominacją dużych i bardzo dużych gospodarstw mamy do czynienia w czterech krajach, bardziej zrównoważone proporcje występują w następnych czterech i tylko w Polsce dominują gospodarstwa środkowego segmentu: pomiędzy 5 a 100 ha. Po drugie taka struktura agrarna odzwierciedla odmienne struktury społeczne i kryjące się za nią inne grupy interesów i nacisku. W przypadku struktury zdominowanej przez gospodarstwa wielkoobszarowe grupa ta jest niewielka, ale silna swoją pozycją na krajowym rynku żywności. W odniesieniu zaś do struktury rozdrobnionej – co widoczne jest w Polsce, Rumunii i na Litwie – grupę tę stanowią liczne drobne podmioty tworzące siłę polityczną zdolną wpływać na kształt ładu społecznego, a do reprezentacji ich interesów aspirują różne partie polityczne.

* * *

Tę złożoną rekonstrukcję procesu spina „wiązka praw własności” (*faisceau de droits*) – kluczowe pojęcie tej pracy, powiązane – co Autorka podkreśla – z wiązką władzy (*fesceau de pouvoir*). Wiązkę tę definiuje za Dieterem Gosenwinklem³ w następujący sposób:

Własność oznacza zdolność do dysponowania rzeczami, opartą na prawie. To podejście ustalające relacje między podmiotem i przedmiotem własności. Utworzenie tej zdolności dysponowania pociąga jednocześnie za sobą podstawowe uprawnienia i obowiązki. To definicja wydobywająca społeczną, wieloaspektową stronę instytucji własności, „która przybiera kształt w zależności od miejsca i epoki, w różnych warstwach danego społeczeństwa, ideologii, instytucji prawnych, stosunków i praktyk społecznych” (s. 11).

Własność – nie tylko ziemi – to instytucja, na której odciska swój ślad system wartości danego społeczeństwa i jego historyczne trajektorie, co widoczne jest w specyficznych, postkolektywnych formach własności ziemi. Praca Maurel w udany sposób dokumentuje przebieg nieznanego dotąd naukom społecznym procesu – dekoloktywizacji. Jednocześnie trzeba ją traktować jako wieloaspektowe studium rewaloryzacji instytucji własności prywatnej po dyskredytującym ją kolektywizmie. Dlatego też nie jest to książka przeznaczona tylko dla – jak to określa się we Francji – ruralistów, warto by zajrzeli do niej także historycy, socjologowie i antropologowie.

³ D. Gosewinkiel, Introduction. Histoire et fonctions de la propriété, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 2014, 61 (1), s. 7–25.

